

Geknipt om te betalen

Jan C. van der Wis

Inleiding

Bij elk archeologisch onderzoek in de stad Groningen wordt het terrein van opgraving met de metaaldetector onderzocht op de aanwezigheid van metalen voorwerpen. Op die manier zijn er in de loop der jaren al honderden munten en penningen tevoorschijn gekomen. Nu eens zijn de gevonden stukken zó gesleten of door zuren of zouten in de bodem aangevreten dat munten- en penningenverzamelaars er hun neus voor ophalen, dan weer hebben zij een verrassend goede conservatie die dezelfde verzamelaars zal doen likkebaarden. Evenals de erg gesleten of aangevreten munten zijn bewerkte exemplaren bij hen doorgaans evenmin in trek.

De opgravingen op het Zernikecomplex en aan het Jodenkamp vonden beide in 2000 plaats. Zij leverden een drietal bewerkte munten op die, mits voorzien van het bijbehorende achtergrondverhaal, echter alleszins het verzamelen waard zijn.

Halve munten van het Zernike Science Park

Op het Zernike Science Park werden bij opgravingen aan de Zernikelaan twee helften van zilveren dubbele sterlingen uit de tweede helft van de 13e eeuw gevonden: één van Margaretha van Constantinopel, gravin van Henegouwen (1244-1280) en één van haar opvolger Jan I (1280-1304). Beide stukken zijn blijkens de opschriften geslagen te Valenciennes¹. Zowel het ontstaan van de munten als de achtergrond van het doormidden knippen ervan leveren het onderstaande verhaal.

De aanloop naar een gedifferentieerd muntstelsel

Sinds de 8e eeuw was er in West- en Centraal-Europa maar één muntsoort in omloop geweest. Dit was de zilveren *penning*, waarvan formaat en gewicht langzamerhand waren afgenomen tot respectievelijk de grootte van ons vroegere nikelen dubbeltje en enkele tienden van een gram. De intrinsieke waarde aan zilver verschilde lokaal. In de tweede helft van de 13e eeuw kwam er als gevolg van de economische groei echter meer differentiatie in de geldomloop. In 1266 begon de Franse koning Lodewijk IX de Heilige in Tours met de aanmunting van grote zilverstukken ter waarde van twaalf kleine lokale penningen, de zogeheten *groten Tournoois* of *Tourse groten*. Zij vonden gretig aftrek in het betalingsverkeer. Al eerder waren *Engelse pennies* of *sterlingen* op het Europese vasteland algemeen verbreid; zij hadden de waarde van $\frac{1}{3}$ Franse groot. Enkele tientallen jaren later

1. De munten behoren tot de collectie van de Dienst RO/EZ.

gingen gravin Margaretha van Vlaanderen en Henegouwen (1244-1280) en hertog Jan I van Brabant (1268-1294) vrijwel tegelijkertijd over tot het uitgeven van munten ter waarde van twee sterlingen of $\frac{2}{3}$ Franse groot. Al naar gelang de voorstellingen in de beeldenaar werden zij *baudekin* (*riddergrootken*), *petit gros à l'aigle* (*adelaarsgrootken*) en *petit gros à l'ange* (*engelgrootken*) genoemd. Zo was er tegen het einde van de 13e eeuw een situatie ontstaan, waarin naast de kleine lokale penningen met uiteenlopend zilveragehalte tevens sterlingen, dubbele sterlingen en groten van drie sterling in omloop waren. Zowel de Engelse sterlingen, de dubbele sterlingen van Henegouwen en Brabant als de Franse groten hebben blijkens muntvondsten in het gebied van onze tegenwoordige provincie Groningen op basis van hun zilverinhoud gecirculeerd en zijn door lokale muntheren geïmiteerd. Zo zijn er Tourse groten bekend met de plaatsnamen Groningen, Dorkwerd en Fivelgo, terwijl de heren van Gronebeke of Groningen – naar hun kasteel ook wel Van Selwerd genoemd – sterlingen en dubbele sterlingen hebben geslagen². En onlangs verwierf De Nederlandsche Bank NV een ongepubliceerde Tourse groot met de herkomstaanduiding MONETA WOVL'SV, die mogelijk door de heren van Gronebeke is geslagen als prefect voor het ambtgebied Wold, de veenontginningen ten oosten van de Hunze³.

Tekorten aan kleingeld

De muntfabricage was vroeger in handen van particuliere ondernemers, de muntmeesters die voor eigen rekening munten of het muntrecht pachtten van de muntheer, dat wil zeggen van degene die het muntrecht bezat zoals een landsheer, een land of een stad. Ook toen al gold de harde economische wet: hoe lager de onkosten, hoe hoger de te verwachten winsten. Het slaan van munten kostte geld, dat bij verkoop van de munten door de muntmeester aan de opdrachtgever – bijvoorbeeld een handelaar, een geldwisselaar of een overheid – terugverdiend moest worden. De vergoeding die de muntmeester voor het slaan van munten ontving, was het verschil tussen de productiekosten en de nominale waarde. Men noemt deze vergoeding 'muntloon'. Van het muntloon moesten de vaste kosten worden betaald: de pacht en de bedrijfskosten die bestonden uit lonen van het personeel, de kosten van gereedschappen en materialen en eventuele andere verplichtingen, zoals de huur van gebouwen⁴. Wat dan nog overbleef kon de muntmeester in eigen zak steken. De vaste kosten van het slaan van bijvoorbeeld één sterling waren nagenoeg even hoog als die voor het slaan van een dubbele sterling. Maar voor een dubbele sterling werd een tweemaal zo hoog muntloon betaald als voor één sterling. Het was voor de muntmeester dus veel aantrekkelijker munten van hogere waarde te slaan dan van lagere waarde. De kopers van munten bedienden zich bij hun economische activiteiten ook liever van grootgeld dan van kleingeld.

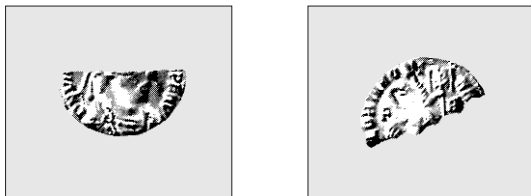
Al is er wat betreft de levering van pasmunt in de loop der eeuwen veel veranderd, tot in de 21e eeuw is er in grote delen van de wereld nog steeds een chronisch tekort aan circulerend kleingeld. Hoe vaak overkomt het ons niet dat winkelpersoneel vraagt: "Heeft u er misschien zoveel cent bij?"

2. Van der Wis 2001, 218-225.

3. Mededeling van de heer J.J. Grolle, conservator van de numismatische verzamelingen van De Nederlandsche Bank NV.

4. Beek 1986, s.v. muntloon.

Het chronische tekort aan kleingeld deed zich al in het Romeinse Rijk onder de keizers Augustus (27 voor Chr.-14 na Chr.) en Tiberius (14-37 na Chr.) gevoelen. Om dit tekort op te lossen gebruikte men daar een erg simpele en praktische oplossing. De munten werden zeer zorgvuldig in tweeën of in vieren geknipt en circuleerden dan voor de helft of een kwart van de waarde van de oorspronkelijke munt (afb. 1)⁵.

Afb. 1. Romeinse Rijk, Valentinianus (364-375), centenionalis z.j., koper, gedeeld.
Uit: Zadoks-Josephus Jitta en Van Es 1962, afbeelding 29-9.

Afb. 2. Zernikelaan, boven: Margaretha van Henegouwen, baudekin z.j., zilver, geslagen te Valenciennes, gedeeld, vondstnr. 262; onder: Jan I van Henegouwen, baudekin z.j., zilver, geslagen te Valenciennes, gedeeld, vondstnr. 36. Foto: Jaap Buist; tekeningen uit: Vanhoudt 1996, G436 en G445.

Ook in de 13e eeuw paste men deze oplossing nog toe. In het geval van de aan de Zernikelaan gevonden halve munten zijn vanwege een tekort aan kleingeld twee baudekins uit het verre Henegouwen zorgvuldig midden door het kruis op de keerzijde in tweeën gesneden. Daarmee waren de helften geknipt om voor één sterling te circuleren (afb. 2).

Een pseudo-gasmunt uit het Jodenkamp

Bij de opgravingen in maart 2000 aan het Jodenkamp werd een 2¹/₂-cent-stuk uit 1880 gevonden waarvan een driehoekig stuk uit de rand is geknipt⁶. Zou het toeval zijn dat dit stuk uitgerekend op het terrein van de voormalige gasfabriek werd gevonden? Het zal wel altijd een vraag blijven. Wel duidelijk is

5. Zadoks-Josephus Jitta en Van Es 1962, 74.

6. De halve stuiver behoort tot de collectie van de Dienst RO/EZ.

Afb. 3. Gemeente Groningen, gasmunt voor 1 m³ gas, aluminium.

Foto: Jaap Buist, collectie J.C. van der Wis.

dat in Groningen in 1897 werd begonnen met de aanleg van muntgasmeters in woningen. Dat eerste jaar konden 414 muntgasmeters worden geplaatst⁷. Elders in Nederland waren al in 1895 meters aangelegd. Deze meters werkten op 2¹/₂-centstukken. Met de toename van het aantal muntgasmeters nam ook het gebruik van 2¹/₂-centstukken toe en wel zodanig, dat aan het einde van de Eerste Wereldoorlog de meeste 2¹/₂-centstukken in gasmeters zaten. Hierdoor ontstond in de circulatie een schaarste aan deze denominatie. Dit leidde ertoe dat gasbedrijven naar buitenlands voorbeeld speciale gaspenningen lieten maken die men aan hun loketten kon kopen (afb. 3).

De penningen hadden als bijkomend voordeel, dat men bij verhoging van de gasprijs eenvoudig de prijs van de gaspenning verhoogde zonder dat de meter

Afb. 4. Boven: gemeente Sappemeer, gasmunt, messing; midden: gemeente Sneek, gaspenning, brons; onder: gemeente Leeuwarden, gasmunt, zink. Foto: Jaap Buist, collectie J.C. van der Wis.

7. Blouw en Klaverdijk 1992, 40.

aangepast hoefde te worden. De penningen waren van hetzelfde formaat als de $2\frac{1}{2}$ -centstukken en gemaakt van messing of aluminium. Om te voorkomen dat er toch nog $2\frac{1}{2}$ -centstukken in de meters werden gestopt, werd de sleuf van de meters van een versmalling voorzien en kregen de gaspenningen een uitsparing in de rand (afb. 4).

Afb. 5. Jodenkamp, Nederland, Willem III (1849-1890), $2\frac{1}{2}$ cent 1880, brons, tot gasmunt omgewerkt, vondstnr. 1. Foto: Jaap Buist.

Afb. 6. Boven: gemeente Bedum, gasmunt, zink; onder: gemeente Winterswijk, gasmunt, zink.
Foto: Jaap Buist, collectie J.C. van der Wis.

Maar wat te doen als op zondag de loketten gesloten waren en men tot de ontdekking kwam dat men door het voorraadjie gaspenningen heen was? Men pakte een zaag of kniptang en sneed een uitsparing in de rand van een $2\frac{1}{2}$ -centstuk (afb. 5). GEKNIPT OM ERMEE TE BETALEN! Het misbruik had wel tot gevolg, dat latere muntgasmeters geschikt werden gemaakt voor betaalpenningen, waarvan het formaat afweek van dat van $2\frac{1}{2}$ -centstukken en andere circulatiemunten (afb. 6)⁸.

Slot

Munten zijn metalen documenten uit de tijd waarin zij circuleerden. Meer dan eens laten bewerkingen zien, hoe inventief mensen binnen het kader van de beschikbare mogelijkheden met deze gebruiksvoorwerpen omgingen. De gedeelde munten van het Zernike Science Park en de besneden halve stuiver uit het

8. Kooy 1987, 100-140; Beek 1986, s.v. gaspenning.

Jodenkamp zijn daarvan sprekende voorbeelden en als zodanig bijzonder waardevol.

Literatuur

Beek, E.J.A. van (eindred.), *Encyclopedie van Munten en Bankbiljetten*. Houten, 1986.

Blouw, P.H. en S. Klaverdijk, *Gas en licht rondom de Martini*. Bedum, 1992.

Vanhoudt, H., *Atlas der munten van België van de Kelten tot heden*. Herent, 1996.

Kooy, A.J., *Catalogus van Nederlandse betaal- en reclamepenningen*. Vriezenveen, 1987.

Wis, J.C. van der, 'Laat-middeleeuwse muntslag in Noordoost-Nederland en Oost-Friesland' in: Knol, E.,

J.M.M. Hermans en M. Driebergen, *Hel en Hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*. Groningen, 2001, 218-225.

Zadoks-Josephus Jitta, A.N. en W.A. van Es, *Muntwijzer voor de Romeinse tijd*. 's-Gravenhage, 1962.